

УДК:332.14(575.2)(04)

Бекболот кызы Кенже, Приходько Л.А.

Ж.Баласагын атындагы КУУнун экономикалык, социалдык жана саясий география кафедрасынын магистранты,
г.и.к., доцент, Ж.Баласагын атындагы КУУнун экономикалык, социалдык жана саясий география кафедрасы

Бекболот кызы Кенже, Приходько Л.А.

Магистрант кафедры социальной, экономической и политической географии
КНУ им. Ж. Баласагына,
к.г.н., доцент, кафедра социальной, экономической и политической географии
КНУ им. Ж. Баласагына

Bekbolot kyzy Kenzhe, Prikhodko L.A.

Master's student at the Department of Social, Economic and Political Geography
KNU them. J. Balasagyn
Ph.D., associate professor, Department of Social, Economic and Political Geography
KNU them. J. Balasagyn

**"НАРЫН" ЭЭАНЫН МИСАЛЫНДА НАРЫН ОБЛУСУНУН ТЫШКЫ
ЭКОНОМИКАЛЫК БАЙЛАНЫШТАРЫНЫН КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
ӨНУГҮҮСҮНӨ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ**

**ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКИЕ СВЯЗИ НАРЫНСКОЙ ОБЛАСТИ НА ПРИМЕРЕ СЭЗ
«НАРЫН» В РАЗВИТИИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

**FOREIGN ECONOMIC RELATIONS OF THE NARYN REGION ON THE EXAMPLE OF
THE SEZ "NARYN IN THE DEVELOPMENT OF THE KYRGYZ REPUBLIC**

Аннотация: Өлкөдөгү экономиканы реформалоо акыркы шартта татаал шартта багытталган базар экономикасын курууну көздөйт. Жакынкы Чет өлкөлөрдөгү экономикалык кризис Кыргызстандын экономикасына дагы таасирин тийгизгендиктен, атаандаштыкка жөндөмдүү өлкө болуу керек болуп калды. Жакынкы келечекте республикада андай мүмкүнчүлүк жок, ошондуктан тышкы карыздардан жана инвестициялардан көзкарандылык көбөйүп, бир эле учурда карыздар көбөйүп, ошондой эле чет элдик атаандаштардын кол салуусу байкалууда. Биз Нарын облусунун тышкы экономикалык байланыштарын өнүктүрүүнүн факторлорунун бири катары "Нарын" эркин экономикалык аймагын (ЭЭА) уюштуруунун формасын сунуш кылдык.

Аннотация: Реформирование экономики в стране имеет конечную цель – строительство ориентированной рыночной экономики в сложной обстановке. Экономический кризис в странах Ближнего зарубежья также отразился и на экономике в Кыргызстане, поэтому возникла необходимость быть конкурентоспособной страной. У республики пока такой возможности нет в ближайшей перспективе, поэтому наблюдается рост зависимости от внешних кредитов и инвестиций при одновременном росте долгов по ним, а также натиска зарубежных конкурентов. Нами предложена форма организации свободной экономической зоны (СЭЗ) «Нарын», как одного из факторов развития внешнеэкономических связей Нарынской области.

Annotation: Reforming the economy in the country has the ultimate goal of building an oriented market economy in a difficult environment. The economic crisis in the countries of the Near Abroad also affected the economy in Kyrgyzstan, so it became necessary to be a competitive country. The republic does not yet have such an opportunity in the near future, therefore, there is an increase in dependence on external loans and investments, with a simultaneous increase in debts on them, as well as the onslaught of foreign competitors. We have proposed a form of organization of the free economic zone (FEZ) "Naryn", as one of the factors in the development of foreign economic relations of the Naryn region.

Негизги сөздөр: Эркин экономикалык аймак, инвестиция, илимий техника, каржы, интеграция, капитал.

Ключевые слова: свободная экономическая зона, инвестиция, научная технология, финансы, интеграция, капитал.

Key words: free economic zone, investment, scientific technology, finance, Integration, capital.

Тышкы экономикалык байланыштардын көпчүлүк формаларынын негизинде экономикалык, илимий-техникалык, финансылык ишмердүүлүк жана ар түрдүү тейлөөлөр жатат. Алар дүйнөлүк экономикалык системаны, байланыштарды бекемдөөчү объективдүү өбөлгөлөрдү түзгөн негизги интеграциялык факторлор болуп саналат. Кыргызстандын улуттук экономикасы тышкы экономикалык байланыш аркылуу дүйнөлүк чарбага байланышып, дүйнөлүк закон боюнча өнүгөт. Тышкы экономикалык байланыштардын ролунун төмөндөшү өлкөнүн экономикасындагы терс тенденцияларды пайда кылат жана дүйнөлүк чарбадан алыстап, токтоп калуусуна, ошондой эле тиешелүү кризистик көрүнүштөрдү алып келет.

Тышкы байланыштардын өнүгүшү Кыргыз Республикасынын турмушунда саясий жана экономикалык жактан чоң мааниге ээ.

Тышкы экономикалык байланыштарды өнүктүрүүнүн жана чарбалык жашоонун географиясынын кеңейишинин ажырагыс бөлүгү эл аралык эмгекти бөлүштүрүү болуп саналат. Өлкөлөрдүн ортосундагы тышкы экономикалык байланыштар экономикалык ишмердүүлүктүн дифференциясынын, аны өндүрүү үчүн эң ыңгайлуу мүмкүнчүлүктөргө ээ болгон региондун өлкөлөрүнүн продукциясын өндүрүүгө адистешүүсүнүн туруктуу процессинин аркасында өнүгүшү мүмкүн. Өлкө экономикалык жактан пайдасыз товарларды сатып алып, өзүнүн адистештирилген продукциясын экспорттошу мамлекеттин экономикасынын өнүгүшүнө терс таасирин тийгизет.

Эл аралык жана региондор аралык алмашууга арналган адистештирилген товарлардын ассортименти жылдан-жылга ар тараптуу болуп баратат. Заманбап доордо товарлар салттуу конкреттүү материалдык же финансылык формада гана эмес, интеллектуалдык эмгектин продукциясы (инжиниринг, «ноу-хау») катары да барган сайын көбөйүүдө. Экономикалык жана башка ишмердүүлүктүн натыйжаларынын алмашуусу соода түрүндө жүрөт. Бул алардын тыгыз байланышын жана өз ара көз карандылыгын билдирет. Ошентип, тышкы рынокко товарларды жеткирүүнү уюштуруу үчүн кызмат көрсөтүүлөрдүн ар кандай түрлөрү тартылган (транспорттук, финансылык, жарнамалык, камсыздандыруу, техникалык тейлөө ж.б.). Ошол эле учурда регион аралык жана эл аралык товар, капитал, эмгек күчүнүн өсүшү тейлөө рыногунун жана Кыргыз Республикасынын тышкы экономикалык байланыштардын башка түрлөрүнүн өнүгүшүнө түрткү берет.

Региондук интеграция эркин соода зонаны түзүүгө комплекстик чара катары андан соң бажылык, валюталык кеңешти түзүүгө багытталат – бул процесс ырааттуу – төмөнкү формалардан жогорку формаларга өтүү, мында ар бир этапта ар бир катышуучунун кызыкчылыгы менен макулдашылышы керек [2,4б.].

Заманбап мамлекеттердин тышкы экономикалык байланыштары – эл аралык экономикалык байланыштардын жана дүйнөлүк чарбанын бир бөлүгү болуп саналат, эгерде заманбап демократиялык мамлекетти, бардык мындай мамлекетке мүнөздүү өзгөчөлүктөрү менен эске алсак. Бул байланыштардын көлөмү, мүнөзү, алардын структурасы улуттук чарбалардын бардык дүйнөлүк чарбаларга тартылуу деңгээлин чагылдырат [6, 24б.]. Экономикалык өнүгүүнүн деңгээли канчалык жогору болсо, өлкөнүн эл аралык эмгек бөлүштүрүүдө жана бардык тышкы экономикалык байланыштарга катышуу зарылдыгы ошончолук актуалдуу болуп калат[5, 22б].

Ушуга байланыштуу, Кыргызстанда тышкы экономикалык байланыштардын жогорулашына жана алардын натыйжалуулугуна чоң көңүл буруу зарыл. Эл аралык эмгек бөлүштүрүүгө катышуу жана тышкы экономикалык байланыштарды өнүктүрүү өндүрүштүн эффективдүүлүгүнүн өсүшүнө шарт түзөт.

Тышкы экономикалык байланыштар - тышкы насыяларды тартуу жолу менен кошумча капиталдык салымдарды алуу, ошондой эле биргелешкен ишканаларды түзүү үчүн маанилүү канал болуп саналат.

Тышкы экономикалык байланыштар, ошондой эле, калктын материалдык жыргалчылыгынын өсүшүнө өбөлгө түзгөн, калкты азык-түлүк жана керектөөчү товарлар менен камсыздоону жакшыртуучу фактор катары да аныкталат.

Кризистен чыгуу үчүн 1990-жылдары Кыргыз Республикасынын аймагында ЭЭЗ (Эркин экономикалык зоналарды) түзүү маселеси каралган.

«Эркин экономикалык зоналар жөнүндө» мыйзамдын 1-беренесинде Кыргыз Республикасынын айрым райондорунун жана шаарларынын аймактарында төмөнкүдөй максаттар үчүн атайын бөлүнгөн жер каралат:

- чет элдик капиталды, технология жана башкаруу тажрыйбасын тартуу үчүн жагымдуу шарттарды камсыз кылуу;
- Мамлекеттик жана жеке менчикке негизделген ата мекендик ишканалардын жана уюмдардын материалдык жана акча ресурстарына чет өлкөлүк капиталды интеграциялоонун негизинде аймактын экономикалык потенциалын өнүктүрүү;
- Ички рынокту керектөө жана өндүрүштүк багыттагы буюмдар жана товарлар менен каныктыруу;
- Калктын жашоо деңгээлин жогорулатуу [1,17б.].

Нарын облусу ички Тянь-Шандын боорунда өлкөнүн борбордук бөлүгүндө жайгашкан. Нарын облусу республиканын эң бийик тоолуу аймагы жана чыгышында Ысык-Көл облусу түндүктө Чүй облусу менен батышта Жалал-Абад жана Ош облустары, түштүктө Кытай Эл Республикасы менен чектешет. Облустун жалпы аянты 45,2 км², же Кыргыз Республикасынын аймагынын болжолу менен 23% түзөт. «Нарын» эркин экономикалык аймагынын жалпы аянты 4,52млн га түзөт. «Нарын» Эркин Экономикалык Зонасы Нарын шарынын, Жумгал, Кочкор, Нарын, Ак-Талаа, Ат-Башы райондорунун административдик чектеринде жайгашкан.

Кыргызстанда 1991-жылдан баштап, ЭЭЗ түзүлө баштаган. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин жана Өкмөтүнүн чечимдери менен бир нече жылдардын ичинде 9 ЭЭЗ ишмердүүлүгүнө жол ачылды. Алардын ичинде реформага муктаж болгондору да бар. Булар «Каракол» жана «Нарын».

ЭЭЗ өнүгүү хронологиясы

- Кыргызстандагы биринчи ЭЭЗ – 1991-жылы «Нарын» ЭЭЗсы түзүлгөн
- 1992-жылы «Эркин экономикалык зоналар» жөнүндө мыйзамга кол коюлган.
- 1993-жылы мыйзамдуу түрдө «Нарын» ЭЭЗ бекитилген
- 1998-жылга Кыргызстанда 8 ЭЭЗ иш алып барган
- 2000-жылы ЭЭЗ жөнүндө мыйзамда өзгөртүүлөр киргизилген, ага ылайык ЭЭЗлар кошумча наркка салык төлөөдөн бошотулган эмес.
- 2001-жылы ЭЭЗнын товарларына квоталар киргизилген
- 2009-жылы өзгөртүүлөр киргизилип, 2000-жылга чейин катталган ЭЭЗдердин субъектери үчүн 10 жылдык мөөнөткө жеңилдиктер түзүлгөн
- 2017-жылы Кыргыз Республикасынын аймагында 5 зона гана калып, алардын ичинен 3 ишмердүүлүгү токтогон.

Таблица 1. Кыргыз Республикасынын ЭЭЗлары

№	ЭЭЗнын аталышы	Статус	Ишканалардын саны
1.	«Бишкек»	Иштейт (эң алдыңкы)	372
2.	«Каракол»	Иштебейт	
3.	«Лейлек»	Иштебейт	8
4.	«Маймак»	Иштебейт	7
5.	«Нарын»	Иштейт	3

Кабак бассейниндеги күрөң көмүрдүн кениндери, Кара-Кече, Ак-Улак, Мин Куш, чет элдик инвесторлорду кызыктырат, алардын запасы энергетикалык көмүрдүн 85% чейин түзөт.

Алтын, коргошун, калай, сымап, жез, вольфрам жана алюминийди камтыган рудаларынын арсеналы өтө чоң; металл эмес пайдалуу кендерден – гипс, аш тузу, флюорит; курулуш материалдардын кендери – кыш чопосу, акиташ, кум, шагыл ж.б.

«Нарын» ЭЭЗда өндүрүлгөн продукцияны өндүрүү жана чыгаруу маселесин кайрадан карап чыгып, пайдалуу кендерди казып алууга чоң көңүл буруу керек, алар физикалык жана географиялык жайгашуусу боюнча Нарын облусунун түндүк-батыш бөлүгүндө көбүрөөк өндүрүлгөн жана жергиликтүү мүнөзгө ээ.

Кайсы гана өлкө болбосун тышкы сооданын ролун баалабай коюу мүмкүн эмес. Дж. Сакстын аныктамасы боюнча, «дүйнөдөгү бардык өлкөлөрдүн экономикалык ийгилиги тышкы соодага байланыштуу. Бир да өлкө дүйнөлүк экономикалык системадан бөлүнүп алып, күчтүү экономиканы түзө алган эмес». Эл аралык экономикалык байланыштардын салттуу жана өнүккөн формасы тышкы соода болуп саналат. Эл аралык экономикалык мамилелердин жалпы көлөмүнүн болжол менен 80% соода түзөт. Эл аралык соода - эл аралык экономикалык мамилелердин эң байыркы формасы. Ал дүйнөлүк экономика калыптанганга чейин эле болгон жана анын түздөн-түз уландысы болгон.

Дүйнөдө иштеп жаткан өндүрүштөр жана бардык экспорттук зоналар өнөр жай парктарынын принциби боюнча шарттар менен камсыздалган - керектүү инженердик коммуникациялар, кирүүчү жолдор, даяр өндүрүштүк имараттар жана кампалар менен жабдылган чакан аймактар [4, 216].

Азыркы учурда, ЭЭЗ жөнүндөгү мыйзамынын учурдагы редакциясынын негизинде иш алып барган эркин экономикалык зоналар Борбордук Азия өлкөлөрүнүн, Россиянын, Кытайдын, Индиянын жана башка өлкөлөрдүн рыногундагы инвесторлор үчүн жетиштүү

деңгээлде жагымдуу. Ошол эле учурда ушул региондордо эркин экономикалык зоналардын жетиштүүлүгүн эске алганда дагы, Кыргызстандын ЭЭЗлары атаандаштыкка жөндөмдүү, бул инвесторлордун санынан, өндүрүлгөн продукциянын көлөмүнөн жана башка көрсөткүчтөрдөн чагылдырылат.

ЭЭЗ өнүктүрүү үчүн төмөнкү чараларды жүргүзүүнү сунуштайбыз:

- Кыргызстандын мамлекеттик баш ийүүдөгү ишканаларынын өкмөт органдарынын жана административдик органдарынын функцияларын бөлүп кароо, анткени ишканалар чыгымдарды эсепке алуу жана өзүн-өзү камсыздоо принциптеринде иштешет;
- кадр саясатын өзгөртүү: жогорку бийлик органдары тарабынан кадрларды дайындоо системасынын ордуна чакыруу системасын колдонуу;
- жумушчу күчүн жалдоо тартибин аныктоо;
- эмгек ресурстарын туруктуу бөлүштүрүү системасын жоюп, эмгек келишимдерин практикалоо жана бош жумуш орундарына конкурс өткөрүү;
- эмгекке акы төлөө системасын жакшыртуу: накталай акы төлөө;
- ЭЭЗнын аймагында кайра сатыкка чыккан эмес, өндүрүлгөн товарларга жеңилдиктерди киргизүү;
- Улуттук жана чет өлкөлүк ишканаларга жерди жеңилдетилген шартта 5-50 жылга ижарага берүү;
- ЭЭЗдын ишин жөнгө салуучу бекем ченемдик-укуктук базага ээ болуусу абзел;

Эркин экономикалык зоналардын субъектилеринин мыйзамдуу укуктарын жана кызыкчылыктарын камсыз кылган мыйзам чыгаруу органдары тарабынан кабыл алынган чечимдерден тышкары, ЭЭЗлар биринчи кезекте өзүнүн иштеп жаткан актылары болушу керек.

Нарын жана Каракол ЭЭЗнын алдында турган негизги милдеттер - жергиликтүү чийки заттан жана материалдан товар өндүрүүгө багытталган заманбап өндүрүштөрдү, өндүрүштөрдүн социалдык инфраструктурасын жана жаңы жумуш орундарын түзүү (кесипкөй даярдалган жана окутулган кадрлардын шартында). Бул зоналардын эффективдүүлүгүн чет өлкөлүк инвестициялардын агымын көбөйтүү менен жогорулатуу, ошондой эле алардын аймагынын бир бөлүгүн тышкы башкаруунун алдындагы чет өлкөлүк компанияларга өткөрүп берүү мүмкүнчүлүгүн караштыруу зарыл.

Нарын жана Каракол ЭЭЗнын жогоруда айтылган көйгөйлөрдүн бардыгын тез арада чечүү менен, Нарын облусунун жана Каракол шаарынын стратегиялык жактан маанилүү чек арадагы, тоолуу, жетүүгө кыйын болгон райондорунан калктын миграциясын токтотууга болот.

«Нарын» ЭЭЗсында учурдагы кырдаалды чечүүнүн дагы бир жолу – З.И.Кудабаев сунуш кылган вариант. «Нарын» ЭЭЗсын эки жол менен реформалоо. Биринчиден, анын көлөмүн «классикалык» деңгээлге чейин кыскартуу, башкача айтканда Нарын шаарынын бир бөлүгү жана ага чектеш аймактар менен чектелүү, ал эми, көрсөтүлгөн аймактан тышкары ЭЭЗ субъекттин статусун сактап калуу. Экинчиден, ЭЭЗларды бир нече субзоналарга бөлүү, мисалы, Нарын облусунун ар бир районунда бир аз чакан аймактарды бөлүп берүү [7, 43б.].

Тышкы экономикалык ишмердүүлүк өлкөнүн экономикасы үчүн маанилүү ролду ойнойт. Өлкөдөгү саясий экономикалык кырдаалдын татаалдыгына байланыштуу, эл аралык коомчулуктарынын, уюмдарынын жана өнүккөн өлкөлөрдүн гранттары менен насыялары таасир чоң.

Колдонулган адабияттар:

1. Закон Республики Кыргызстан «О свободных экономических зонах в Республике». – 1992. – 16 декабря.
2. Кошанов А. Стратегия региональной интеграции Центральной Азии // Реформа. - 2000. - №1.
3. Кыргызстан в цифрах. – Бишкек, 20019.
4. Мусакожоев Ш.М., Гусев К.В., Мырзаев А.М. Техничко-экономическое обоснование СЭЗ «Джалал-Абад» //Вестник НИИ Экономики. - Бишкек, - 1997. - №3.
5. Фаминский И.П. Основы внешнеэкономических знаний. – М.: Международные отношения, 1990.
6. Хорев Б.С. Территориальная организация общества. - М.: Мысль. 1981.
7. Эффективная форма хозяйствования Е.Бондарь Реформа № 3/ 2000 43 Проблемы и перспективы свободных экономических зон в Кыргызстане Е.А.Бондарь, КРСУ.

Рецензент: гоег.и.д., профессор Чодураев Т.М.